

Ceyhan Nəbi

*Cümhuriyyət
Siyasi Düşünce
Mərkəzinin sədri*

(əvvəli ötən sayımızda)

"Bir tarixçi kimi deyə bilərəm ki, parsılar heç bir zaman dövlət yaratmamışlar. Onlar hər hansısa bir dövlətin tərkibində zaman-zaman o dövlətin mərkəz qurğusuna(dövlət aparatına) soxulmuş, müəyyən mövqeləri ələ keçirmiş, fürsət gözləmişlər. Həmin dövlətdə hər hansı bir uğursuzluq baş verəndə, ya da xarici və daxili səbəblərdən tənəzzülə uğradıqda farslar xəyanət edərək dövlət çevrilişində iştirak etmiş, sadəcə, çarpışan qüvvələr arasında xarici qüvvələrdən dəstək alaraq hakimiyyəti ələ keçirmişlər. Əhəmənilər Midiya dövlətində, Sasanilər Partiya Arsak(Arşak) dövlətində, Büvehilər(Builər) Abbasi xilafətində, Pəhləvilər Qacar dövlətində eyni şəkildə dövlət çevrilişi ilə və xarici güclərin köməyi nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş sülalələr-xanədanlar olmuşlar"(3,83-84).

İran tarixşünaslığı türkləri və türk faktorunu indiki İran ərazisində görməklə yanaşı hər vaxtla çalışıb ki, arxa plana keçirsin. Onlar çox gözəl anlayırdılar ki, cənub və ya şimali Azərbaycan adlı ərazinin hakim milli gücü türklərdi və istənilən müstəqillik meyilləri İrani sarsıda bilər. Bu səbəbdən 1918-ci ildə elan edilmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağlı narahatlıqlar keçirməyə başladılar. Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra qonşu dövlətlər ilə diplomatik əlaqələr qurmaq üçün cəhdlər etməyə başladılar. Bu cəhdlər İran tərəfinin müxtəlif bəhanələri ilə yarımçıq qalırdı. İlk vaxtlar Qacar məmurları Cümhuriyyəti tanımadıqlarının səbəbini dövlətin adı ilə, daha doğrusu "Azərbaycan" sözünün onlar üçün doğurduğu siyasi narahatçılıqla izah edirdilər. Onlar mövqelərini bununla əsaslandırırıdılar ki, Azərbaycan İranın şimalında yerləşən və mərkəzi Təbriz olan tarixi bir bölgənin adı olduğu üçün, bu toponimin Qafqazda yerləşən, qaynaqlarda isə Arran kimi qeyd edilən əraziyə şamil edilməsi yolverilməzdir. İranlıların səsləndirdikləri arqumentlər səbəbdən çox bəhanə səciyyəsi daşıyırdı. Əslində isə, İran Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasına ehtiyatla yanaşır, ona 1828-ci ildə ikiye bölünmüş Azərbaycan torpaqlarının tarixi prespektivdə birləşməsinə təkan verə biləcək siyasi və ideoloji təhlükə kimi baxırdı(4,6). Bu səbəbdən İran Azərbaycan Cümhuriyyətinin istiqaliliyyətini təhlükəsiz görəndə qədar tanımadı. Bu istiqamətdə Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyi və diplomatik heyətləri bütün vasitələr ilə narahatlıqları aradan götürmək üçün əzmlə çalışırdı. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Əlimərdan bəy Topçubaşını İstanbula ezam etmişdi. Əlimərdan bəy 1919-cu ilin yanvar ayında İstanbul Pera Palas otelində İran Xarici İşlər naziri Əliqulu xanla 3 dəfə görüş keçir-

mişdi. Əlimərdan bəy çətinliklə də olsa Əliqulu xanı görüşməyə razı salmışdı. Həmin görüşlərin stenoqramlarından bəzi parçaları burada verməklə görüşlərin mahiyyətini, müzakirə mövzularını və tərəflərin istəklərini hərməyi doğru hal hesab edirəm. Yanvarın 9-dakı görüşdən:

Əliqulu xan: Bakıda iki gün qaldım. Bir axşamı bizim konsulluqda Əhməd bəy Ağayevlə keçirdik. Xeyli maraqlı söhbətimiz oldu. Əhməd bəy həmişəki adəti üzrə çox qızğın danışır, kəskin

sələdə müəyyən zəmanət qazanmış oluruq.

Ə.Topçubaşı: Zati-alinizin dilindən bu fikirləri eşitmək çox xoşdur. Çünki indiyə qədər hansısa gizli narazılıq qalmaqda idi.Mən bolşevik əsirliyindən qayıdandan sonra Yelizavetpolda bu barədə tez-tez eşidirdim.Sizin elçiniz də fikirlərini açıq şəkildə bildirməkdən çəkinmirdi. Deyirdi ki, biz Azərbaycan dövlətini fars Azərbaycanını İrandan qoparmaq niyyəti güdən türk siyasi xadimlərinin diqtəsi altında qurmuşuq. Doğrusu, bu məni

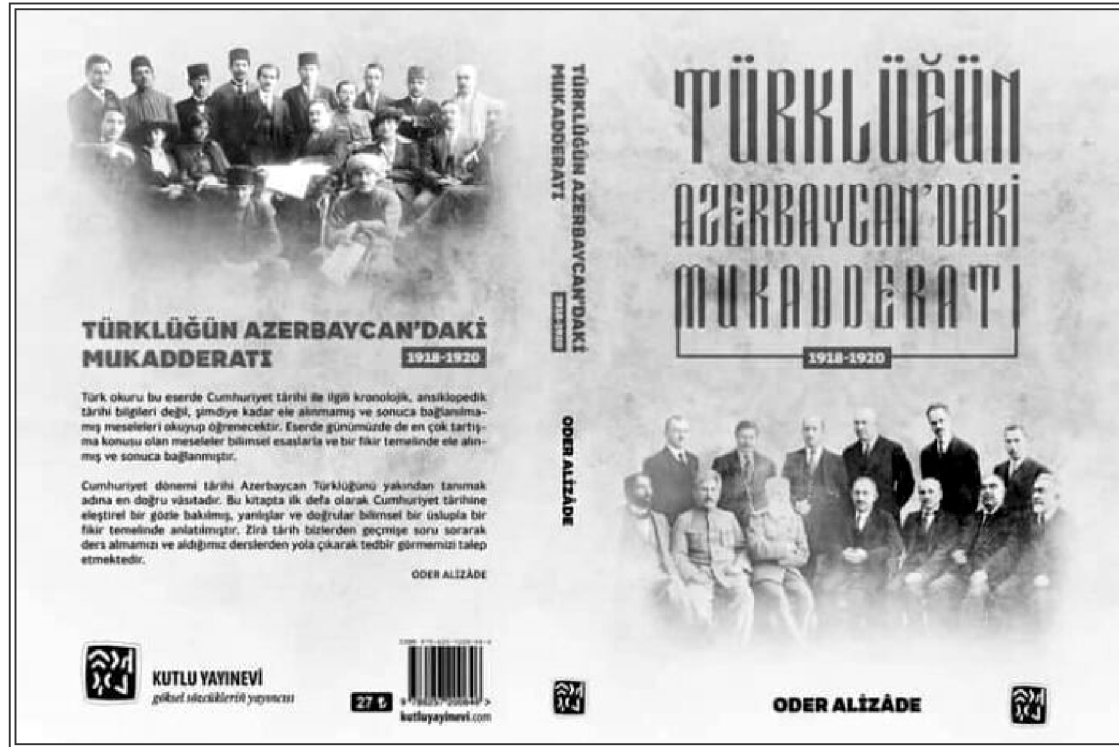
sı rahatlıqla hiss olunur və dolayısı, yayındırıcı fikirlərlə əsl məqsədlərini ortaya qoyurlar. 15 yanvar tarixli 3-cü görüşdə Əliqulu xan İrandan ittifaq təklif edir və bu mövzu birdə Parisdə müzakirə olunur(5, 297).

Əlimərdan bəy Topçubaşı Parisə getdikdən sonra Azərbaycan hökumətinin rəhbərinə göndərdiyi 8-10 iyun 1919-cu il tarixli məlumatda fars heyətinin bütün Azərbaycan ərazilərinə iddia irəli sürməsi ilə bağlı məlumat verir və onlarla görüşüb danışacağını qeyd edir(6, 64).

İrandan adlı məqaləsidir. Əslində bu məqalə İranın hakimiyyət dairələrinə yaxın mətbuat orqanlarına cavab kimi qiymətləndirilməlidir. Həmin məqalədə Rəsulzadə qeyd edir :

İrandan qəzetlərinə bizim, Qafqasiyanın bir qismindən ibarət olan məmləkətimizə Azərbaycan adı verməyə haqqımız yoxdur.Bu İranın minləqədim vilayəti kimi tanınan Azərbaycanın haqqıdır. Biz burada tarix, irq və və coğrafiyaca Azərbaycan adını daşımağa haqlı olub-olmadığımızı isbat və bu münasibətlə "İ-

"Türklüyün Azərbaycandakı müqəddəratı (1918-1920)" üzərinə bir dəyərləndirmə

şəkildə İrandan mümkün birləşmənin əleyhinə çıxırdı. Tarixi faktlar gətirərək bəzi xanlıqların yüzilliklər boyu müstəqil yaşadıqlarını bildirirdi.

Ə.Topçubaşı: Bu, həqiqətdir.

Əliqulu xan: Bəli, amma o da həqiqətdir ki, Azərbaycan bizim şahların hökmünə tabe olub. Bu mənada mən də Əhməd bəyə çox qızğınlıqla etirazımı bildirir, hücumları dəf etməyə çalışırdım.

Ə.Topçubaşı: Yaxşı, sonda hansı nəticəyə gəldiniz ?

Əliqulu xan: Hərə öz fikrində qaldı. Amma axı siz bilirsiniz, Əhməd bəy çox odlu-alovlu adamdır. Siyasi məsələlərlə bağlı belə müzakirə aparmaq olmaz.

Ə.Topçubaşı: Orada məsələlərin necə qoyulduğundan xəbərim yoxdur. Amma indi İran hökumətinin bizim Azərbaycan Respublikasına münasibəti çox yaxşı deyil. Bu barədə əlimdə, təəssüf ki, o qədər də böyük sayılmayacaq bəzi sübutlar var. Və həmin sübutlar münasibətlərimizin çox da xoş olduğuna dəlalət etmir. İzin versəniz, sonra bu barədə sizə danışaram(5, 290-291).

12 yanvar görüşünün stenoqramından:

Əliqulu xan: Bu respublikaları tanıyırdıq. Xüsusilə sizin Azərbaycana rəğbətiniz böyükdür.Əvvəl də dediyim kimi, müstəqilliyinizin əleyhinə deyilik, əksinə, ürəkdən sevinirik.Sizin müstəqil olmağınız İran üçün hər cəhətdən sərfəlidir.İlk növbədə isə gələcək Rusiya ilə bağlı mə-

çok təəccübləndirdi. Bizim fars Azərbaycanına heç bir iddiamız yoxdur. Sizinlə münasibətlərdə də dostluqdan və qarşılıqlı yardımdan başqa heç bir şey axtarmırıq. Əgər Ermənistan, Gürcüstan respublikalarının mövcudluğuna qarşı hər hansısa etirazınız yoxdursa, o zaman nə üçün bizim əleyhimizə olmalısınız ?

Əliqulu xan: Tamamilə düzgün buyurursunuz. Sizin müstəqil olmağınızı daha çox arzulayı-

Həmçinin Parisdə Əlimərdan bəy Topçubaşı İrandan nüməyəndə heyəti ilə görüşmüş və bu görüşlə bağlı 8-9 iyul 1919-cu il Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatda qeyd edir:

"Fars heyəti öz memorandumunda bütün keçmiş Azərbaycan xanlıqları ilə bağlı ərazi iddiası irəli sürüb.Onlar iddialarını tarixi dəlillərlə əsaslandırmağa çalışırdılar.Lakin motivasiyaları çox zəifdir.Görünür, özləri də tələbələrinin yerinə yetiriləcəyinə

İrandan tarixşünaslığı türkləri və türk faktorunu indiki İran ərazisində görməklə yanaşı hər vaxtla çalışıb ki, arxa plana keçirsin. Onlar çox gözəl anlayırdılar ki, cənub və ya şimali Azərbaycan adlı ərazinin hakim milli gücü türklərdi və istənilən müstəqillik meyilləri İrani sarsıda bilər. Bu səbəbdən 1918-ci ildə elan edilmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bağlı narahatlıqlar keçirməyə başladılar. Azərbaycan Cümhuriyyəti elan edildikdən sonra qonşu dövlətlər ilə diplomatik əlaqələr qurmaq üçün cəhdlər etməyə başladılar. Bu cəhdlər İran tərəfinin müxtəlif bəhanələri ilə yarımçıq qalırdı. İlk vaxtlar Qacar məmurları Cümhuriyyəti tanımadıqlarının səbəbini dövlətin adı ilə, daha doğrusu "Azərbaycan" sözünün onlar üçün doğurduğu siyasi narahatçılıqla izah edirdilər

inanmırdılar.Əlbəttə, başqa bir motiv də var. O da Qafqaz Konfederasiyası yaradılmasının qeyri-mümkünlüyüdür.Farslar deyirlər ki, əgər həmin variant alınmasa, iranlılarla birləşməyimiz münasib olardı.Onlar bunu çox istəyirlər. Xüsusilə də özlərində bizdəki kimi ziyalıların olmadığına etiraf edirlər"(6,82).

O dönmə mətbuatında da bu məsələ ilə bağlı bir sıra məqalələr çap edilirdi. Onlardan biri Azərbaycan qəzetinin 28 aprel 1919-cu il (N 168) sayında M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən qələmə alınmış "Azərbaycan və

İrandan" rəfiqi-möhtərəmimizin adla və istidlatı haqqındakı mülahizələrimizi bəyan etmədən əvvəl bir mütaliə dərməyan etmək istərik: Biz istədik İran mətbuatı burasına diqqət etsin ki, Qafqazdakı azərbaycanlılar Azərbaycan kəlməsini coğrafi mənadan ziyadə qövmi bir mənada istemal edirlər. Dünyada yalnız bir Azərbaycan qitəsi deyil, birdə Azərbaycan cəməat vardır.Bu cəməat kəndisinə məxsus bir ləhcə ilə danışır türk əqvaından bir millətdir ki, "İrandan" rəfiqimiz bunlara "ətraki-müsəlmani-Qafqaz" deyir. "Ətraki-müsəlmani-Qafqaz"-ın bir ədəbiyyatı var ki, adına Azərbaycan ədəbiyyatı deyilir. Şairləri o dildə, Azərbaycan dilində və yaxud təbiri-mərifəyə, şivəsində yazırlar.Məktəblərində o dili tədris edirlər.Teatrları, operaları o şivədə tərtib edilir.Ətraki-müsəlmani-Qafqaz" ilə azərbaycanlı təbirinin eyni mənanı ifadə elədiklərini coğrafiya nöqteyi-nəzərindən şərh eləmək mümkün olsada, qövmiyyət nöqteyi-nəzərindən bu inkar etmək mümkün deyildir. Zira İrandan, Gəncə, və Bakı quberniyalarındakı "ətrak" ilə Ərdəbil, Marağa, Xalxal, Təbriz və Qaraca Dağ mahallarında ki ətrakin bir-birindən nə ilə ayrıldıqlarını bən iyi fərq edəmiyorum. Eyni lisan, eyni adət, eyni məzhəb, eyni ənənət burada da, orada da hökferma, ortada yal-

nız yüz illik digər bir həyatı-siyasiyyə ilə yanaşmanın təsiri təmövçüdür(4, 7-8).

Azərbaycan tərəfi istər siyasi, istər diplomatik, istərsədə mətbu müstəvidə İrandan tərəfinin iddialarını cavablandırır və narahatlıq yaradan məqamlara cavab verir və yeni qurulmuş respublikanın müstəqilliyini tanımağa çağırırdı. Əlbəttə ki, bu iş heç də asan şəkildə ərsəyə gəlməyib. Qısa şəkildə təqdim etdiyim rəsmi stenoqramlardan, rəsmi sənədlərdən açıq şəkildə görünür ki, çətinliklərlə başa gəlib.

(davamı gələn sayımızda)